Міністерство освіти і науки України
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
Історичний факультет
Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць молодих істориків

2025,
Випуск 10(14)

УДК 94(477)(066)
Д72

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 8 від 20 березня 2025 р.)

Редакційна колегія:
Вєтров І. Г. – кандидат історичних наук, професор;
Даниленко С. В. – кандидат історичних наук, доцент;
Журба М. А. – доктор історичних наук, професор;
Мелещенко Т. В., кандидат історичних наук, професор;
Перепелюк О. М. – доктор філософії (історія та археологія), доцент;
Потильчак О. В. – доктор історичних наук, (відповідальний редактор і упорядник);
Руденко Н. В. – кандидат історичних наук, доцент;
Подобєд О. А.– доктор історичних наук, доцент.

Рецензенти:
О. П. Реєнт – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
О. О. Салата – доктор історичних наук професорка;

Д72 Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак: кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. Вип. 10(14). 374 с. Електронне видання.

У збірнику публікуються матеріали пленарного та секційних засідань XIV Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», що відбулася в УДУ імені Михайла Драгоманова 21 березня 2025 р.

У доповідях та повідомленнях учасників конференції висвітлюються як порівняно вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

УДК 94(477)(066)

© Драгоманівські історичні студії, 2025
© Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 2025

УДК 94:070]:929(477)«1941/1944»

Юрій Левченко
(м. Київ)

Михайло Петрович Драгоманов на шпальтах українських періодичних видань періоду нацистської окупації (1941-1944)

Анотація. Досліджується постать Михайла Петровича Драгоманова у статтях українських періодичних видань, які виходили під час нацистської окупації в Райхскомісаріаті «Україна» та Зоні військової адміністрації у 1941–1944 роках. Показано біографію та суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова в окупаційній пресі. Розкрито використання постаті просвітителя українського народу в пропагандистській діяльності німецької окупаційної влади.

Ключові слова: нацистська окупація, преса, пропаганда, М. П. Драгоманов, Райхскомісаріат «Україна», Зона військової адміністрації, УРСР.

Постановка проблеми Газети та журнали, які виходили в роки нацистської окупації України є унікальним історичним джерелом для вивчення та розкриття тодішніх історичних подій. Однак, сучасне ставлення до окупаційної періодики залишається у межах старих радянських стереотипів – преси сповненої німецької/нацистської та антирадянської пропаганди, забуваючи, що вона не лише фіксувала поточні (та місцеві) події, а й залишила відображення суспільно-політичного життя українців періоду окупації.

Мета дослідження є представлення постаті Михайла Драгоманова в українській легальній пресі (газетах), що видавалась у Райхскомісаріаті «Україна» та Зоні військової адміністрації. Для реалізації мети було поставлено наступні завдання: на основі виявлених у періодиці статей про Михайла Петровича Драгоманова реконструювати його біографію та суспільно-політичні погляди; розкрити німецькі пропагандистські теми де використовувалась постать Михайла Драгоманова; встановити причину поширення біографічних статей про М. П. Драгоманова в українській окупаційній періодиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Біографія. Михайло Петрович Драгоманов народився 8 вересня 1981 р. в м. Гадячі на Полтавщині, в родині, що походила з козацької старшини (Свій, 1943: 2). У 1849–1853 рр. – бувши школярем Гадяцької повітової школи Михайло перечитав майже всі книги з батьківської книгозбірні, особливо з історії та про різні подорожі. 1853 р. М. П. Драгоманов вступив до Полтавської гімназії, де захопився латинською мовою, що дало йому можливість вивчати римську історію з першоджерел. У старших класах на нього великий вплив мали вчителі Олександр Іванович Стронін та Дмитро Павлович Пальчиков (Репетін, 1942а.: 3). 1859 р. вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет. З першого курсу почав викладати у «недільних школах», що спонукало його зайнятися вивченням української мови, історії та

літератури (М. Г., 1942: 3; Памяти великого эмигранта, 1943: 3). 1863 р. завершує університетський курс і стає доцентом на тому ж факультеті (Свій, 1943: 2; Репетін, 1942а.: 3). 1865 р. – захистив дисертацію на ступінь магістра загальної історії та стає приват-доцентом Київського університету (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942а.: 3; Свій, 1943: 2). З 1870 по 1873 р. перебуває у відряджені за кордоном де знайомиться з західноєвропейським громадським рухом, зокрема в Галичині, що стало поштовхом для написання праць «Літературний рух в Галичині» та «Росіяни в Галичині» (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942б.: 5). Після повернення багато займався українським фольклором та у 1874–1875 рр. разом з Володимиром Антоновичем видав два томи «Історичних пісень малоросійського народу» (М. Г., 1942: 3; Памяти великого эмигранта, 1943: 3; Репетін, 1942а.: 3). Водночас царська влада, якій не подобалась наукова та просвітня діяльність Драгоманова починає наступ на українську культуру. 1875 р. наказом царя Олександра ІІ М. П. Драгоманова було звільнено з Київського університету та заборонено проживати в українських губерніях. Так царські репресії зробили його емігрантом (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 2).

У 1875 р. виїхав за кордон, до Австрії, а восени 1876 р. переселився до Женеви (Швейцарія), де створив вільне українське видавництво, яке видавало: часопис «Громада»; брошури українською і російською мовами з українського національного питання – «Україна і центри», «Вільна спілка», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на наддніпрянську Україну», «Шевченко, українофіли і соціалізм»; художні твори Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Івана Білика (Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 2). Після припинення видання «Громади» Драгоманов був редактором газети «Вільне слово» (Репетін, 1942б.: 5). У 1889 р. М. П. Драгоманова було покликано в Болгарію на посаду професора історії Софіївського університету, де він працював професором до самої смерті 15(20) червня 1895 року, на 54 році життя. Поховано Драгоманова в Софії на протестантському кладовищі (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 2).

За свої монументальні наукові праці М. П. Драгоманов був визнаний видатним європейським вченим, і на той час користувався авторитетом та популярністю серед вчених країн Заходу – Німеччини, Франції, Італії, Англії та інших (М. Г., 1942: 3; Свій, 1943: 2). Михайло Драгоманов дбав про освіту українського селянства, викладав у недільних школах та читав лекції у тимчасовій педагогічній школі; виступав за навчання українською мовою (Памяти великого эмигранта, 1943: 3; Свій, 1943: 2). Він написав педагогічні статті: «Земство и местный элемент в обучении» та «О педагогическом значении малорусского языка» у яких розкривав непридатність царської освітньої політики для навчання українців. Зокрема, розкритикував «Книгу для чтения в школах» попечителя Київського навчального округу Олександра Прохоровича Ширинського-Шихматова, яку вважав цілком непридатною для українців. На противагу автору, Драгоманов пропонував починати навчання з українського елементу й поволі переходити до російського. Згодом у брошурі «Народні школи на Україні» описав свою працю в справі народної освіти (Репетін, 1942а.: 3).

Важливе місце у поглядах М. П. Драгоманова відводилось українській мові. Про це він писав: «Мова – не святощі, не пан людини, народу, а слуга його». Тому, мова літератури мусить бути як найближча до народної, щоб її могла зрозуміти малодосвідчена людина, адже вона мусить нести в маси народу просвіту як найлегшим способом (Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 2). У статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» він доводив, що основою живої мови в Галичині може бути тільки народна мова – українська, а не мішанина, що її завезли москвофіли. Відповідно, українська інтелігенція має користуватись українською мовою як в літературі, так і в громадській діяльності (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942б.: 5).

В історії Михайло Драгоманов вказував на те, що український народ з давніх часів тягнеться до Європи та її культури. Доводиться це тим, що українці засвоїли чимало добрих думок з європейських джерел: стародавньої грецької та римської культур, німецьких лицарських звичаїв, користувалися благами магдебурзького права. Потяг до Європи увесь час стримувало Московське царство та обірвала у XVIII столітті петербурзька імперія. Проте українці не переставали тягтися до Європи, що доводиться народними піснями, які відображають справжні прагнення українського селянства (Свій, 1943: 3).

Дослідження українських історичних пісень, фольклору та словесності спонукало М. П. Драгоманова присвятити свою діяльність національному питанню. Українське письменство для нього було способом пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок та інтересів. Про це він писав наступне: «студіювання багатої і прегарної української народної словесності, особливо політичних пісень, що уявляють політичну історію українського народу - ним самим розказану, примусило мене палко полюбити цей народ і всіма силами моєї душі пережити усі подробиці українського питання в Росії і в Австро-Угорщині. Досліджування пісень про боротьбу українців з турками, поруч з такими ж самими піснями балканських народів змусило мене вдуматись в так зване «східне» питання. А все гуртом приводило мене до гадки про потребу широкої постановки федеративно-демократичного питання в усій Західній Європі» (Памяти великого эмигранта, 1943: 3; Репетін, 1942а.: 3; Репетін, 1942б.: 5).

Політичні погляди та діяльність. Ще у молоді роки М. П. Драгоманов публікував статі та фейлетони у «Санкт-Петербургских Ведомостях» про «слов'янське питання» у яких розглядав з демократично-федерального погляду розглядав російську та польську політику, а також загальнослов'янські політичні відносини; у цих же статтях не раз підіймав й українське питання (Репетін, 1942а.: 3). Тоді ж, Драгоманов стає членом товариства «Громада», що ставило собі за мету розвиток культурного та національного життя. Бувши його членом він головним завданням ставив боротьбу за політичну волю в Росії, бо тільки вона може дати українському народові національний, культурний та економічний розвиток (Д-ський, 1942: 4; Памяти великого эмигранта, 1943: 3; Хміль, 1942: 4).

Побувавши у Західній Європі в 1870–1872 роках, М. П. Драгоманов не переставав писати, казати й вказувати, що український народ тільки тоді вибереться зі злиднів і темноти, коли він буде, йти шляхом, яким ішли народи

Європи. Він казав, що українці й українська інтелігенція повинні стояти ногами на українській землі, а головою бути в Європі і європейською наукою вести українського мужика до волі, щастя та добробуту. Він першим познайомив український народ та інтелігенцію з європейським соціалізмом, особливо з селянським, який за його часів вироблявся у вигляді селянських спілок. Свої погляди на соціалізм він виклав у «Передньому слові» до часопису «Громада», кажучи, що український соціалізм не партія, а громада – спілка вільних хліборобів на своїй землі (Свій, 1943: 2-3).

За кордоном М. П. Драгоманов дбав про те, щоб дати якомога більше матеріалів до пізнання України і її народу, культурних його заходів та прагнень для волі й рівності. У своїх працях «Про українських козаків, татар та турків», «Вільна спілка», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Шевченко, українофіли і соціалізм» та ін., він розповідав про боротьбу українського народу за волю й землю; про те, що треба робити, щоб український селянин став вільним господарем на своїй землі та скинути владу московських царів над українським народом. Крім цього, виступав за створення по українських землях в Росії та Австрії політичних гуртків, які б за прикладом освіченіших європейських народів набралися сили й освіти та взялись за культурне, політичне і соціальне визволення народу (М. Г., 1942: 3; Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 2-3).

У 1878 році він радив українцям не стільки гнатися за утворенням власної держави, бо для цього треба спочатку набути силу якої тоді в українців не було. Натомість пропонував змагатися за те, щоб в корені змінити громадські порядки в Росії й Австро-Угорщині, як це роблять селяни інших національностей у європейських країнах. Разом з тим. М. П. Драгоманов гостро і рішуче виступав проти царату та великодержавницьких звичок московських соціалістів (Репетін, 1942б.: 5; Свій, 1943: 3). Михайлу Драгоманову належить теза про «космополітизм у цілях і націоналізм у формах» яку можна розуміти як прагнення до майбутнього, спільного для всіх народів, ідеалу політичної свободи, культурного розвитку й економічного добробуту, але зі збереженням своєї національної індивідуальності (Памяти великого эмигранта, 1943: 3).

Суспільно-політична праця М. П. Драгоманова вела до пробудження національної свідомості української інтелігенції та мала значний вплив на Івана Франка, Лесю Українку, Олену Пчілку, Михайла Павлика, Василя Стефаника (Бітенко, 1942: 2; Дорошенко, 1941: 3; Колос, 1942: 3; Луговий, 1941: 3; Ольга Косач про свою сестру Лесю Українку, 1942: 3).

Отже, із 14 розглянутих статей: 5 (фактично 4, де 5 стаття є закінченням (продовженням) однієї з чотирьох) біографічних статей Михайла Драгоманова; 6 біографічних статей про діячів української культури (Лесю Українку, Івана Франка, Михайла Грушевського тощо), де є згадка, що Драгоманов вплинув на формування їх світогляду або користувався великою повагою; 3 статті про становище української культури в під царською та більшовицькою владою, де Драгоманов згадується як один з культурних діячів, що боровся проти царської/імперської влади за культурний та політичний розвиток українців.

Географічний зріз періодичних видань зі статтями про М. П. Драгоманова вказує на те, що найбільша їх кількість була надруковано в газеті «Голос Полтавщини» (в частинах 64, 65 і 149 за 1942 р.), що видавалась у м. Полтава (що не є дивним, адже Полтавщина була малою Батьківщиною для Михайла Петровича). У наступних містах та газетах статті або згадки про М. П. Драгоманова були одноразовими (із Заходу на Схід): Луцьк («Український голос», ч. 4, 1942 р.), Проскурів (Хмельницький) («Український голос», ч. 2, 1942 р.), Кам'янець-Подільський («Подолянин», № 70, 1942 р.), Бердичів («Нова доба», ч. 16, 1941 р.), Житомир («Українське слово», ч. 9, 1941 р.), Бориспіль («Бориспільські вісті», № 64, 1943 р.), Кременчук («Дніпрова хвиля», № 32, 1942 р.), Дніпропетровськ (Дніпро) («Дніпропетровська газета», № 53, 1942 р.), Запоріжжя («Нове Запоріжжя», № 19, 1942 р.), Харків («Нова Україна», ч. 267, 1942) і Донецьк («Донецкий вестик», № 3, 1943 р.).

Висновки. Видання преси в окупованих територіях України було одним із напрямів агітаційно-пропагандистського та заспокійливого впливу на місцеве населення у воєнних умовах. Всі газети та періодичні видання перебували під контролем німецької цензури та мали дотримуватись трьох основних положень: роз'яснення населенню законів та порядків окупаційної влади; антирадянська пропаганда; обмеження тем і проблем українського національного державотворення (націоналістичної пропаганди), після спроби відновлення Української держави у червні 1941 р. Відповідно, політичні та національні погляди Михайла Драгоманова зробили його «персоною нон ґрата» в німецькій пропаганді, що підтверджує обмежена кількість персональних статей в окупаційній українській періодиці (5 статей за три роки в 4 газетах із 289 українських газет Райхскомісаріату «Україна» та Зони військової адміністрації). Однак, це не означає що його постать та біографія зовсім не використовувалась у нацистській пропаганді. Найчастіше Михайло Драгоманов згадувався у статтях, які мали за мету сформувати у читача проєвропейську (пронімецьку) орієнтацію. Зазвичай текст таких статей був наповнений стандартними пропагандистськими фразами: «німецька армія звільнила український народ від більшовицького гніту»; «українці отримали змогу долучитись до європейської культури»; «Німеччина – найпередовіша країна Європи» і тому подібні (Бітенко, 1942: 2; Колос, 1942: 3; Ніколишин, 1942: 3; Памяти великого эмигранта, 1943: 3; Парадинський, 1942: 2). З чотирнадцяти розглянутих статей лише одна стаття наприкінці свого змісту має відкриту нацистську пропаганду – заклик до «праці» у Німеччині на користь нової Європи, що розглядається німецькою владою особистий внесок українців боротьбу проти жидо-більшовизму (Свій, 1943: 3).

Перспективи подальших розвідок даної теми знаходяться у площині дослідження постаті Михайла Драгоманова в українській періодиці Генеральної губернії («Краківські вісті»), дистрикту «Галичина» («Львівські вісті», «Наші дні» тощо) та української еміграції у Третьому райху («Голос», «Український вісник», «Українська дійсність», «Пробоєм»). Це дозволить ширше дослідити біографію та суспільно-політичних поглядів М. П. Драгоманова у різних адміністративно-територіальних одиницях на які була розділена Україна під німецькою окупацією,

а також неупереджено розкрити його місце в національній та нацистській пропаганді. Зрештою, потрібно подолати застарілі радянські стереотипи та залучати українську періодику окупаційного періоду до розкриття всіх тем режиму нацистської окупації України 1941–1944 років. У свою чергу, дослідникам біографії Драгоманова потрібно перестати боятися, що вони там знайдуть «сенсаційну» статтю, де Михайло Петрович став активним прибічником націонал-соціалізму, схвально відгукувався про діяльність німецького фюрера та особисто закликав українців знищувати всіх ворогів Третього райху.

Список використаних джерел та літератури

1. Бітенко І., 1942. Леся Українка. Дніпропетровська газета. 5 березня, 53, 2.
2. Дорошенко О., 1941. Іван Франко (1856–1916). Нова доба. 26 вересня, 16, 3.
3. Д-ський. А., 1942. Київ. Український голос. 22 січня, 4, 4.
4. Колос М., 1942. Леся Українка (до 70-х роковин з дня народження). Нове Запоріжжя. 4 березня, 19, 3.
5. Луговий Андрій, 1941. Великий письменник українського народу: до 85-річчя з дня народження Івана Франка. Українське слово. 31 серпня, 9, 2-4.
6. М. Г., 1942. Драгоманів М. П. (1841–1895). Дніпрова хвиля. 2 липня, 32, 3.

УДК 94:326.9(477.51:430)«1942/1945»

Вікторія КОВАЛЕНКО
(м. Київ)

Примусова праця чернігівських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців

Анотація. У статті висвітлено питання використання примусової праці чернігівських остарбайтерів у Райху за спогадами очевидців. Основна увага зосереджена на процесах вербування, примусового вивезення «східних робітників» та їх повсякденного життя у неволі.

Ключові слова: Чернігівщина, Друга світова війна, військова зона окупації, остарбайтер, примусова праця, спогади, Райх, східні працівники, листи, штрафи.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, доцент кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Постановка проблеми. Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок людства: мільйони людей загинули, багато залишилося без домівок та засобів існування, руйнувалися сім'ї, більшість населення отримали як фізичні, так і психологічні травми. До цієї категорії «знедолених» слід долучити і «остарбайтерів» – українців з Чернігівщини, яких німецька окупаційна влада